З допомогою словотворчого аналізу установлено, що кількість запозичених словотворчих афіксів зменшується зі збільшенням номера такту, а кількість питомо українських афіксів відповідно зростає. На всіх тактах суфіксальних утворень значно більше ніж префіксальних. Це означає, що досліджуваним запозиченням як і українським словам властива асиметричність структури [7, 136], тобто обстежені слова дозволяють зробити висновок про різний ступінь розгортання гнізд: від наявності вихідного слова чи поодиноких похідних до гнізд з повноцінною структурою. Відповідно виявляються різні типи функціонування потенційності.

Потенційними можуть бути: слова-мотиватори; окремі члени парадигми і ланцюжків, словотворчі пари, парадигми і ланцюжки; гнізда в цілому [11, 106]. Причиною неповноти гнізд може бути відсутність певної одиниці в джерелах дослідника, або на певні одиниці немає "соціального замовлення", або для вираження певного поняття мова використовує лексичні дублети, питомі еквіваленти (наприклад словосполучення). Наявність у словотворчій системі лакун є підтвердженням можливостей її розвитку і життєздатності.

Наприкінці зауважимо, що за матеріал дослідження правив уже згацуваний "Словник іншомовних слів", тобто ті слова і терміни іншомовного походження, що вже ввійшли до лексичного складу сучасної української літературної мови. Ми свідомо не розглядали тих запозичень, які трапляються зараз у публіцистиці, науково-популярній літературі тощо. Час покаже які з них є лише даниною моді, а які повнокровно увійдуть до лексичного складу української мови.

Наше дослідження словотворчого аналізу та словотвірних можливостей доповнює результати етимологічного та нормативного аналізів, які встановлюють доцільність нормалізації запозичень у мові. .

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В.В. Про історичні джерела лексичних інтернаціоналізмів в українській мові. — В кн Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції, 1959 р. Х. с. 108-11.1; Голдованский Я.А. Проблемы зтимологической идентификации лексических заимствований (на материалах англицизмов в украинском язнке) К., 1985; Шаровольський І. Німецькі запозичені слова в українській мові. — К., 1926-1927; Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові — Збірник комісії для дослідження історії української мови, т.1, 1930, с. 1-60.
2. Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові, — Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті. — Чернівці, 1996, с. 72-79.
3. Пономаренко Л.Г. Словотвірні ряди англійських запозичень в українській мові. — АКД, Днапропетровськ, 1979.
4. Словник іншомовних слів. — К., 1985.
5. Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник у двох томах. — К., 1980-1981.
6. Словник української мови в 11 томах. — К., 1970-1980.
7. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К., 1973.
8. Тихонов А.Н. Словообразовательньгй словарь русского язьпса. — М., Рус. яз., 1985, т. 1.
9. Голдованский Я.А. Проблемм зтимологической идентификации лексических заимствований на материалах англицизмов в украинском язьіке.—К., 1985.
10. Пономарів О.Д. Лексика грецького походження в сучасній українській мові. — К., 1974.
11. Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. — К., 1990.

Ірина Вербовська

СЛОВОТВІРНІ ПРИКМЕТНИКОВІ ВАРІАНТИ

Прикметники української мови — це здебільшого похідні одиниці, серед яких значне місце займають словотвірні синоніми та варіанти.

Терміном "словотвірні варіанти" у науковій літературі нерідко позначають зовсім різні поняття. Так, наприклад, І.Ковалик цим терміном називає деривати, утворені різними варіантами одного суфікса (найчастіше — за допомогою суфікса-інваріанта та його поліморфемного гібридного, або модифікаційного, варіанта) [5, 124]. Дослідники Л.Дідківська та Л.Родніна, розв'язуючи, на їх думку, одну з найосновніших проблем деривaційної синонімії — розмежування словотвірних синонімів і словотвірних варіантів, — дають інше визначення: "...Варіантом слова є дериват спільної з цим сло-

вом основи, що відрізняється від нього афіксом і має меншу, ніж це слово, частоту або сферу вживання, але ідентичне значення (експресивно-стилістичні моменти розглядаються як елементи основного лексичного значення слова)" [1, 88]. В.Чабаненко, на думку якого "...словотвірні варіанти слова глибоко й міцно вросли в лексичну будову сучасної мови, забезпечивши цю будову не тільки зовнішньо-структурним різноманіттям, але й додатковими виражально-зображувальними засобами і можливостями..." [8, 111], не розрізняє понять "словотвірні синоніми" і "словотвірні варіанти", а навіть "фонетичні варіанти". Як приклади автор подає *крім - окрім, це - оце* [8, 111]. У праці В.Семиряка "Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів" про словотвірні варіанти сказано:

"Українській мові, як і іншим мовам, властива варіантність багатьох слів, яка виражається в існуванні однієї й тієї ж лексеми (словоформи) у двох і більше формальних модифікаціях, що не пов'язані із зміною значення слова, тобто не порушують його лексико-семантичної єдності" [3, 21]. Як приклади наводяться деривaційні синоніми - сггільнокореневі іменники із формально різними, але однаковими за функцією афіксами ***(бородань - бородач, розпушник-розпушувач).*** **Отже,** у роботі не зовсім чітко з'ясовується поняття "словотвірні варіанти", оскільки різні слова ***(бородань - бородач)*** аналізуються як "формальні модифікації одної лексеми (словоформи)" [3,21].

У даній роботі, дотримуючись в основному теорії ГКовалика, словотвірними варіантами вважатимемо 1) похідні, утворені від спільної основи різними варіантами одного і того самого афікса; 2) похідні, які мають один словотворчий засіб, але варіантні твірні основи; 3) похідні з варіантними твірними основами і з варіантними суфіксами.

Серед цих словотвірних прикметникових варіантів української мови перше місце за кількістю посідають прикметники, утворені за допомогою варіантів афікса *-н-*. Компоненти таких пар — це похідні як з варіантним формантом *-н-* і його варіантами, так і похідні тільки з варіантними суфіксами (до інваріантного -н-). І хоч досить часто один із двох словотвірних варіантів е мало властивий українській мові, вони трапляються у художній літературі, їх фіксує "Словник української мови". Наприклад, деривaційні варіантні пари прикметників утворюються за допомогою таких афіксів: -н- і *-ичн-* (після д, т, **з, с, ж** (дж), ш, ц, ч, р перед наступним приголосним), *-ічн-* (після інших приголосних [6, 1011; -н- і *-альн-; -н-* і *-ешн'-*. Про утворення прикметників за допомогою названих афіксів та формування самих суфіксів-варіантів І.Кунець писав: "...суфікс *-н-* приблизно з XVI ст. послужив засобом творення прикметників від запозичених слів, головним чином інтернаціоналізмів. У результаті цього утворилися складні афікси *-альн-, -озн; -ари; -ічн; -ичн-, -аїчн-"* [2, 168], що утворилися на основі нейтрального прикметникового форманта -н-. "Прикметникові похідні, створені на латинській і грецькій мовній основі, запозичувалися як готові лексичні одиниці. У процесі морфологічної адаптації словозмінні морфеми вилучено із складу відповідних прикметників. Деривaційні ж морфеми *-іс-, -іv; -al-, -аг-* поєднувалися з власне структурним прикметниковим суфіксом *-н- (<ьн),* внаслідок чого забезпечувалася формальна адаптація іншомовних запозичень і виділення на цій основі нових суфіксальних морфем у словотворчій системі" [5, 124]. Найбільше прикметникових варіантів утворено за допомогою суфіксів *-н-* і *-ичн- (-ічн-).* Наприклад: ***гармонійний і гармонічний*** зі спільним лексичним значенням "який знаходиться в чіткій відповідності з чим-небудь; сповнений гармоній". Вона трохи виросла, і її стать гармонійна й принадна. Наша мета — гармонічний розвиток всієї людини, - і тіла, і душі [4, П, 33]. ***Летаргійний і летаргічний*** *:* "який стосується летаргії" [4, IV, 479]. ***Меланхолійний і меланхолічний*** (або мелахолічний): "властивий меланхолікові, схильний до меланхолії, який виражає м&ланхолію, такий, як у меланхоліка. Сповнений меланхолії, сумний", В темній гущавині саду розсипаються тихі меланхолійні звуки рояля. Високі дзеркала "потопали в меланхолічному сутінку [4, IV, 668-669]. Як видно на прикладі останньої пари, словотвірний аналіз залежить від семантики слова "меланхолічний" (виводимо або від іменника "меланхолія", або від іменника "меланхолік"). А.Грищенко у аких випадках доводить розвиток "вторинного функціонування суфікса -н- внаслідок морфемного перерозподілу у прикметниках, твірна основа яких закінчується *-ік-(-іс->+<-ьн->ічн->...ік<-+>-н-).* Про вторинне функціонування *-н-* можна говорити тільки тоді, коли українська мова ' запозичила і прикметник на *-ічн-ий, і* мотивуючий іменник на *-ік [* 5,150].

За допомогою варіантних суфіксів *-н-* та *-ичн- (-ічн-)* утворено й інші прикметникові пари: ***мелодійний і мелодичний, пародійний і пародичний, філармонійний і філармонічний*** (твірна основа яких закінчується на *-ій),* а також ***алкогольний і алкоголічний*** (синонімні тільки при мотивації імен-

ником алкоголь), ***антропоморфний і антропоморфічний, ароматний і ароматичний*** (крім термінного значення), ***дієтний і дієтичний, кристальний і кристалічний та*** ін. (твірна основа яких не має фіналі *-їй,* а тому ніякі морфонологічні зміни не відбуваються).

Словотворчі засоби *-іальн-, -альн-, -ональн-* - це варіанти суфікса -я-. Проте вони не однорівневі, бо *-іальн-, -уальн-, -ональн-* треба розглядати як варіанти варіантного суфікса *-альн-).* АТрищенко у розділі "Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові" yd "тібриди" подає як варіанти до -"-, але суфікс *-альн-* вважає основним з-поміж трьох похідних, бо *-іальн-, -уальн-* подає у дужках після *-альн-* [5, 151]. У "Словаре служебних морфем русского язьіка" суфікс *-н-* розглядається як основний, до якого є варіант *-альн:* У цій же словниковій статті фіксується ще й суфікс *-іальн-* з відсиланням до інваріанта -н- [7]. ^ Співвідношення між усіма похідними від *-н-* афіксами можна зобразити так:

->-іальн—н-->альн-

➔ *-уальн-*

Як указує АТрищенко, при творенні прикметників за допомогою суфікса *-альн-* в сучасній українській мові відбувається перерозклад в основі: кінцева фонема /й/ фіналі *-ій* випадає, а */і/* приєднується до суфіксальної морфеми, "внаслідок чого у морфемній структурі відповідних похідних *-іальн-* функціонує як варіант *-альн-.."* [5, 152]. Наприклад, прикметники ***провінційний і провінціальний, церемонійний і церемоніальний*** (за аналогією до тих прикметників, що у твірній основі мають *-ій).*

Винятковою щодо структурних змін при творенні є варіантна пара ***ораторний - ораторіальний*** від *ораторія,* коли фіналь відсікається не тільки перед варіантним суфіксом, а й перед інваріантом -н-.

Якщо твірна основа іменника закінчується на інші (крім /й/) приголосні, то творення прикметників за допомогою суфікса *-н-* та його похідних не супроводжується фономорфологічними змінами:

еліпсоїдний і еліпсоїдальний *:* "який становить собою еліпсоїд, має вигляд еліпсоїда" [4, П, *474}. **Камерний і камеральний:**:* "який виконується в камері, лабораторії, а не в польових умовах. Стосується камери." Камерні роботи. Камерна робота [4, IV, 82]. ***Орбітний і орбітальний, поступний і поступальний, циклоїдний і циклоїдальний*** та ін.

Словотвірні варіанти із суфіксами *-н-* та *-ивн-* утворюються від іменників тільки жіночого роду на */ій -а/.* "Морфологічні умови рекатегоризаційного перетворення іменник жіночого роду ->відносний прикметник із суфіксом *-ивн-* передбачають вилучення [ij] іменникової парадигматичної основи з словотвірного процесу ..." [5, 153].

Словотвірні варіанти із суфіксами *-н-* та *-ивн-* утворюються від іменників тільки жіночого роду на */in -of.* "Морфологічні умови рекатегоризаційного перетворення іменник жіночого роду ->відносний прикметник із суфіксом *-ивн-* передбачають вилучення [ij] іменникової парадигматичної основи з словотвірного процесу..." [5, 153]. Наприклад: ***індукційний і індуктивний*** *:* "який грунтується на індукції, зумовлений нею". Індукційний метод навчання. Арістотелева поетика була ... індуктивна [4, IV, 27]. ***Компіляційний і компілятивний*** *:* "який грунтується на компіляції, становить компіляцію". Компіляційний твір. Компілятивна праця [4, IV, 257], ін. Рідко інваріантний суфікс *-н-*бувае у парі з іншими варіантними до нього афіксами: *-н-* і *-ешн'-:* ***недільний і неділешн'ій*** [4, V, 471]; -н'- і *-ішн'-.* ***обідній і обіднішн'ій*** [4, V, 503]; -н- і *-арн-* ***.фабульний і фабулярний*** [4, X, 549].

Деривaційні прикметникові варіанти утворюються також за допомогою двох варіантних афіксів: *-іаяьн-* і *-ічн-:* **амфібраxіальний і амфібрахічний** [4,1, 41]; *-аїчн-* і *-ичн-:* **алгебраїчний і алгебричний** [4, 1,32]; *-еїчн-* і ***-ічн-:*** **тропеїчний і тропічний** [4, X, 283]; *-арн-* і *-ичн-:* **паразитарний і паразитичний** [4, VI, 63]; *-альн-* і *-ієн-:* **федеральний і федеративний** [4, X, 572], ін.

Друге місце за кількістю варіантних пар після словотвірних варіантів, утворених різними виявами суфікса *-н-,* займають прикметники з суфіксами *-ов-/-ев:*

У сучасній українській мові суфікс ***-ов;*** як і суфікс *-н-,* утворює прикметники із загальновідносним значенням. Велика кількість словотвірних варіантів на *-ов-ий, -ев-ий* пов'язана з тим, що й загальновідносних іменників є найбільше. У цілому правильно сказано, що "...важливі моменти вживання *-ов-/-ев-* безпосередньо пов'язані з фонетичним характером твірних іменникових основ. У цьому зв'язку заслуговують на увагу, зокрема іменники на *-ння, -ття,* в яких фонетичний характер пе-

редсуфіксальної частини твірної основи зумовлює участь суфікса *-ое-* (ненаголошена позиція), *-ев-* (наголошена позиція) у формуванні прикметників..." [5, 156]. Пропонуємо деякі конкретні узагальнення. Наш матеріал свідчить, що словотвірні варіанти прикметників на -ов-ий, -ев-ий можливі переважно тоді, коли мотивуючим є іменник м'якої або мішаної групи ***(миттєвий і миттьовий*** <- мить;

ківшевий і ківшовий <-ківш). Винятком щодо твірної основи і наголошування є словотвірні варіанти ***ясеновий і ясеневий*** *:* Бачив ясенову вулицю в райцентрі. Алея ясенева [4, XI, 652, 653]. Приголосний перед суфіксом *-ев- Є* твердим, крім випадків мотивації прикметників віддієслівними іменниками на *-нн(я), -тт(я))*. Наголос у таких варіантних прикметниках падає

1) на закінчення після суфікса -ое- і на суфікс *-ев-:*

взуттьовий і взуттєвий. Взуттєвий магазин. Взуттьовий відділ [4, I, 347] . ***Грошовий і грошевий.*** Грошові справи. ...Зайнятий був грошевими справами... [4, П, 177]. ***Дощовий і дешевий*** (бездощовий і бездощевий) [4, П, 401; I, 127]. ***Життьовий і життєвий.*** Життьовий досвід. Життєві турботи [4, П, 532, 533, 536].

Зяблювий і зяблевий. Зяблювa оранка. Він звернув на зяблеве поле [4, Ш, 742]. Словник української мови дані слова пояснює як прикметник до "зяб" (тип оранки). Але одночасно подається і іменник "зябля" з поміткою "діал.", який означає те ж саме, що й "зяб". **Отже,** мотивуючою базою цих варіантів вважаємо діалектний іменник м'якої групи "зябля".

Пор. також варіантні пари: ківшовий - ківшевий, кінцьовий - кінцевий, лицьовий - лицевий, миттьовий - миттєвий, стержньовий - стержневий та ін.

2) на закінчення після *-ое-* і корінь перед *-ев-:*

зграйовий і зграйовий. Зграйові птахи. Велику роль у вивченні міграцій зграєвих риб відіграє авіаційна розвідка [4, Ш, 522]. ***Пальцьовий і пальцевий.*** Пальцева фреза [4, VI, 35]. ***Хмельовий і хмелевий.*** Вони золотисто-зеленого кольору з характерним хмельовим запахом. Хмелеві віти [4, XI, 95].

Особливою щодо наголошення і творення є варіантна пара ***кораловий і коралевий.*** Не наголошується суфікс -ое-, напевно, тому, що твірна основа є багатоскладовою (при традиційному (розглянутому вище) наголошенні усі прикметники утворювалися від односкладової основи або із двоскладової випадала фонема /е/), і тому вимовляти три ненаголошені склади підряд, наголошуючи останній, було б незручно. Можливою є подвійна мотивація прикметника "коралевий". Словник подає тлумачення цього слова через іменник "корали" зі значенням "вапняні відклади". У цьому значенні подається також іменник "кораль". Оскільки системним є додавання суфікса *-ев-* до основи на м'який чи шиплячий приголосний, то мотивуючим для прикметника "коралевий", без сумніву, е іменник "кораль", прикметник "кораловий" - мотивований тільки іменником "корали" з твердим кінцевим приголосним основи. Отже, прикметники ***коралевий і кораловий*** мотивовані різними іменниками. Словотвірні прикметникові варіанти на -ов-(ий), -ев-(ий) можуть утворюватися і основоскла-данням із супровідною суфіксацією, наприклад, ***одноківшевий і одноківшевій*** [4, V, 635]. Особливими словотвірними варіантами є прикметники ***поплавковий і поплавцевий*** (варіантні суфікси додалися до різних іменникових твірних основ; словотвірна синонімія прикметників е другоступеневою -передалася від мотивуючих слів - іменникових деривaційних синонімів "поплавок" і "поплавець", а варіантність зумовлена прикметниковим суфіксом. Поплавковий рівнемір. Поплавцева камера.

Основні моделі наголошення словотвірних варіантів на -ое-(ий), -^в-(ий):

1) ...-ов-ий і ...-ев-ий;

2) ...-ов-ий і ...-ев-ий, що становлять систему;

3) ...-ов-ий і ...-ев-ий, якщо деривaційні прикметникові варіанти мотивуються словотвірними іменниковими синонімами із наголошеними синонімними словотворчими засобами.

Отже, за допомогою прикметникового суфікса *-я-* (у всіх його виявах) та за допомогою варіантних суфіксів *-ов-/-ев-* твориться найбільше ад'єктивів - деривaційних варіантів. Це пов'язано із майже необмеженими функціями цих формантів. На нашу думку, одні із таких дериватів є засобом збагачення української мови (наприклад, yd на -ов-ий та -ее-ий, ***індукційний - індуктивний, федеральний - федеративний, алгебраїчний - алгебричний),*** інші ж — не характерні для нашої мови, штучні (наприклад, другі компоненти варіантних деривaційних пар ***церемонійний - церемоніальний, векторний - векторіальний).*** Майже усі описані прикметникові варіанти — це похідні з іншомовними коренями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика— К., 1982.
2. Кунець І.І. Прикметники з суфіксом -н-ий у давньоруській і в українській мовах *II* Питання слов'янського мовознавства, №7-8, Львів, 1963.
3. Семиряк В.Д. Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів // Мовознавство, 1971, №8.
4. Словник української мови.—Т.І-11.—К., 1970-1980. .
5. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.
6. Український правопис. - К., 1993.
7. Цьіганенко Г.П. Словарь служебньк морфем русского язьїка. — К., 1982.
8. Чабаненко В.А. Деривaційна варіантність слова і мовна експресія // Дослідження з словотвору та лексикології. - К.,1985,

Галина Дідук

ІМЕННИКОВІ СЛОВОТВОРЧІ КОМПОНЕНТИ ЕМОЦІЙНО.ЕКСПРЕСИВНОГО ЗНАЧЕННЯ

Крім словотвірних категорій іменника, що зумовлюються його відповідною семантико-синтаксичною позицією у структурі речення; виділяється другий тип словотвірних категорій, які визначаються характером значення супровідного предиката базового словосполучення, що згортається в реальне іменникове слово в будь-якій позиції речення. Ці словосполучення розглядаються як двочленна одиниця, нерозкладний синтаксичний елемент, що є перехідною структурою між словосполученням і словом [2, 147]. Опорна субстантивна одиниця таких словосполучень перебирає на себе роль кореневої морфеми іменникового деривата, тоді як значення залежної одиниці, вираженої здебільшого прикметником з квантитативним значенням, реалізують словотворчі суфікси і зрідка - словотворчі префікси, як складові частини слова (Надалі називатимемо їх компонентами - Г.Д.). Категоризація кількісного значення супровідного предиката за допомогою словотворчих засобів (компонентів), що відбувається при згортанні базового словосполучення в іменниковий дериват, дає підстави виділити словотвірну категорію іменника, яка залежно від квантитативного (кількісного) значення супровідного предиката членується на словотвірні підкатегорії емоційно-оцінного значення збільшеності
(аугментативносгі), зменшеності (демінутивності), збірності та одиничності.

Словотвірна підкатегорія збільшеності іменників визначається значенням збільшеної величини супровідного предиката типу **великий**, яке катетеризується словотворчими суфіксами - компонентами - ***ищ -, -ись -, -угон -, -уг-,-ур-,-аг-,~ ак -,- ар-*** та інші. Більшість із них, крім кількісного значення - вказівки на об'єктивну, переважно негативну або різко негативну, оцінку мовцем кого -, чого-небудь, порів.: *великий кіт -> котище, котисько, котяра; великій вітер —> вітрище, вітрюган; великий собака —> собацюга, собацюра; великий вовк —> вовчище, вовчисько, вовцюган, вовцюга, вовчак, вовчара.* Функціональний синкретизм цих емоційно-оцінних словотворчих суфіксів спричинився до виділення в українській морфеміці окремого функціонально-семантичного поля збільшеності - експресивності [1, 95-97].

Словотвірна підкатегорія зменшеності іменників мотивується значенням супровідного предиката малий базових словосполучень, що конкретизується як реальна зменшеність об'єктів позамовної дійсності. Воно невіддільне від значення пестливості, що є позитивною суб'єктивною оцінкою мовцем цих об'єктів. Значення зменшеності - пестливості втілює значно більша кількість словотворчих суфіксів, ніж попереднє значення збільшеності - згрубілості, зневаги. Серед них досліджені продуктивні суфікси іменників чоловічого роду *-ок, -ик, —ець, —к—* (пор.: *малий віз —> візок, малий кухоль —> кухлик; малий камінь —> камінець; малий бутон —> бутончик; малий Максим -> Максимко*), жіночого роду *—к—, -оньк-/-еньк-, —очк-/-ечк-,* (пор.: *мала хмара —> хмарка, хмарина, хмаринка, хмаронька, хмарочка; мала буква —> буковка, буквочка),* середнього роду *-ц—,—к—,* -очк *-/-ечк, — оньк-/-еньк-, -ачк-* (пор.: *мале дерево -> деревце; мале вухо-> вушко, вушенько, вушечко; мале озеро —> озерце, озеречко; мале волосся -> волоссячко).*

Деякі суфікси-компоненти словотвірних підкатегорій збільшеності та зменшеності у контексті іменникових основ відповідного лексичного наповнення, зокрема тих, що е назвами неістот, абстрак-